

rijksuniversiteit
 groningen

faculteit gedrags- en
 maatschappijwetenschappen

Kleuters en de ontdekking van het lichaam tussen 1955 en
 1974: Historische opvattingen in *Kleuterwereld* over
 opvoeding en begeleiding

Student: Mirthe Woudstra (S4300262)

Eerste begeleider: dr. S. Parlevliet (met medewerking van dr. B. Bartelink)

Tweede beoordelaar: dr. L. Batstra

Rijksuniversiteit Groningen

Faculteit der Gedrags- en Maatschappijwetenschappen

Masteropleiding Orthopedagogiek

Mei 2025

Aantal woorden: 10881

Samenvatting:

In 'Kleuters en de ontdekking van het lichaam tussen 1955 en 1974: Historische opvattingen in *Kleuterwereld* over opvoeding en begeleiding' wordt duidelijk dat seksuele opvoeding niet alleen tegenwoordig een gevoelige kwestie is. Na de Tweede Wereldoorlog vinden veranderingen plaats in het geven van seksuele voorlichting. Sinds de invoering van de kleuteronderwijswet in 1956, tot midden jaren zeventig, werd het tijdschrift *Kleuterwereld* uitgebracht. In de tweede helft van deze periode vond ook de seksuele revolutie plaats. Het tijdschrift is gebruikt om erachter te komen welke opvattingen men vóór en tijdens deze periode had over kleuters die het lichaam ontdekken: *Wat zijn de opvattingen in het tijdschrift Kleuterwereld (1955 – 1974) over hoe ouders, opvoeders en leidsters moesten omgaan met kleuters die hun eigen lichaam en dat van de ander ontdekken?*

Om de onderzoeksvraag te beantwoorden zijn verschillende jaargangen geanalyseerd door middel van coderen. Volgens de auteurs in het tijdschrift leren kinderen hun lichaam of dat van de ander kennen door het aan te raken, te bewegen of door aan hygiënische voorschriften te voldoen. Maar ook seksualiteit en intimiteit kwamen soms naar voren in de tijdschriften. Auteurs in het tijdschrift *Kleuterwereld* vonden het belangrijk dat kleuters de ruimte hebben om hun lichaam en dat van de ander te ontdekken. Maar wanneer kinderen hun eigen lichaam aanraken heeft dat volgens hen vaak negatieve oorzaken, waardoor dit volgens de auteurs zo veel mogelijke voorkomen of verholpen moet worden. Daarnaast wordt door de auteurs van het tijdschrift kritisch gekeken naar seksualiteit bij kleuters.

Abstract:

In ‘Kleuters en de ontdekking van het lichaam tussen 1955 en 1974: Historische opvattingen in *Kleuterwereld* over opvoeding en begeleiding’, it becomes clear that sex education is not only a sensitive issue today. Since the Second World War, changes have occurred in the way sexual education is provided. From the introduction of the *kleuteronderwijswet* (preschool education act) in 1956 to the mid-1970s, the magazine *Kleuterwereld* was published. During the latter half of this period, the sexual revolution also took place. This magazine was analyzed to uncover the perspectives before and during this era regarding young children discovering their bodies: *What are the views expressed in the magazine Kleuterwereld (1955–1974) on how parents, educators, and caregivers should handle toddlers discovering their own bodies and those of others?*

To answer the research question, various issues of the magazine were analyzed through coding. Children explore their own or others' bodies by touching, moving, or adhering to hygienic practices. However, topics such as sexuality and intimacy also occasionally appeared in the magazines. *Kleuterwereld* emphasizes the importance of allowing toddlers the freedom to explore their own bodies and those of others. However, when children touch their own bodies, the magazine often associates this behavior with negative causes, suggesting that it should be prevented or addressed whenever possible. Furthermore, the magazine takes a critical stance on the topic of sexuality in toddlers.

Inhoudsopgave:

Inleiding:	6
Theoretisch kader:	9
<i>Historische context:</i>	9
Seksuele revolutie:	9
Kleuteronderwijswet:	10
Eerdere onderwijsmethodes:	11
<i>Seksuele vorming:</i>	11
De rol van scholen:	13
<i>Seksuele ontwikkeling:</i>	13
Methode:	16
<i>Onderzoeksdesign:</i>	16
<i>Selectie:</i>	16
<i>Procedure en analyseplan:</i>	16
Resultaten:	18
<i>Eigen lichaam ontdekken:</i>	18
Eigen lichaam aanraken:	18
Bewegen en lichamelijke ontwikkeling:	19
Kunst:	20
Zelfbesef:	21
<i>Hygiëne:</i>	21
Wassen en omkleden:	21
Toiletgebruik:	22
<i>Seksualiteit:</i>	23
Sekseverschillen:	24
Freud en seksuele spelletjes:	24
Intimiteit:	25
Educatie:	26

<i>Andermans lichaam ontdekken:</i>	27
Andermans lichaam aanraken:	27
Zwemmen:	28
Conclusie:	30
<i>Deelvraag 1:</i>	30
<i>Deelvraag 2:</i>	31
<i>Onderzoeksvraag:</i>	32
Discussie:	33
<i>Reflectie:</i>	34
<i>Implicatie:</i>	34
<i>Vervolgonderzoek:</i>	35
Literatuurlijst:	36
Bijlage 1: Codeboom	40

Inleiding:

Relationele en seksuele vorming is een omstreden onderwerp. Volgens Rutgers (Beek & Reitzema, 2022) besteedt 92,2% van de basisscholen hier aandacht aan, onder andere via de jaarlijkse Week van de Lentekriebels, georganiseerd door Rutgers en regionale GGD's. Dit programma richt zich op weerbaarheid, relaties en seksualiteit. Echter krijgt het programma ook kritiek. Zo startte de organisatie Gezin in Gevaar een petitie tegen het programma, waarin ze stellen dat het kinderen aanmoedigt tot experimenteren met seksualiteit. Daarnaast zou het kinderen blootstellen aan naaktheid (Gezin in Gevaar, 2023). Hierbij wordt het programma *Gewoon Bloot* benoemd, waarbij kinderen vragen kunnen stellen aan naakte volwassenen. Gezin in Gevaar benoemt dat het ontkleden van volwassenen voor kinderen strafbaar is, maar dat dit opeens ongeldig is door er een camera op te zetten. Naaktheid wordt hierin door de organisatie Gezin in Gevaar geseksualiseerd en als negatief en gevaarlijk bestempeld, zowel bij volwassenen als bij kinderen. Een rechtszaak in 2025 eiste dat Civitas, de stichting achter Gezin in Gevaar, hun kritiek op de Week van de Lentekriebels zou verwijderen (De Rechtspraak, 2025).

Deze discussie is niet louter van deze tijd, maar speelde eerder ook al. In Denemarken was er rond de jaren zeventig sprake van een debat waarbij er aan de ene kant sprake was van extreem liberalisme. Naaktheid van kinderen in de kinderopvang werd daardoor breed geaccepteerd (Leander, 2023). Daarnaast was er een televisieprogramma en waren er educatieve boeken of tijdschriften die het experimenteren met seksualiteit door kinderen stimuleren. Hierin werden foto's getoond van kleuters die naakt aan het spelen zijn. Hierbij wordt uitleg gegeven dat kinderen hun naakte lichaam exploreren en daarnaast ook nieuwsgierig zijn naar dat van de ander. Ze spelen spelletjes zoals doktertje waarbij ze elkaar aanraken. Dit kan volgens Leander (2023) gezien worden als seks tussen kinderen. In educatiemateriaal was er dus veel vrijheid rondom naaktheid en seksualiteit bij kinderen. Dit werd dan ook niet gezien als iets negatiefs, maar juist als positief en leerzaam. Echter waren er in de samenleving ook veel behoudende geluiden te horen. Het experimenteren met seksualiteit door kinderen werd door ouders vaak tegengehouden. Het perspectief van de meeste ouders staat dus in contrast met het liberalisme in die tijd.

Vanaf de Tweede Wereldoorlog begint men geleidelijk steeds meer openlijk te praten over seksuele voorlichting, hoewel dit proces pas echt op gang komt in de jaren zestig (Röling, 1994). In deze periode wordt anticonceptie steeds meer geaccepteerd. Dit komt ook door de ontwikkeling van de anticonceptiepil. Daarnaast gaan educatieve boekjes zich niet

alleen richten op de praktische aspecten van seksualiteit, maar besteden ze ook aandacht aan lust en gevoelens. Rond de jaren zestig en zeventig ontstond in Nederland de seksuele revolutie (Martin, 1996). Martin benoemt dat er grote veranderingen plaatsvinden in het denken over seksualiteit. De ontwikkeling van de anticonceptiepill had hier grote invloed op. Vrouwen krijgen hierdoor meer regie en vrijheid over hun eigen seksleven. In de jaren zeventig ontstaan er nieuwe educatieve methodes en specifieke programma's voor seksuele voorlichting op scholen (Lewis & Knijn, 2002). Deze ontwikkelingen zijn volgens Lewis en Knijn erg vooruitstrevend als je het vergelijkt met de meeste andere landen, waar dit pas later op gang kwam of helemaal niet. Ook de effectiviteit van de educatie is een goed voorbeeld voor andere landen, aangezien de seksuele gezondheid van de Nederlanders in de jaren negentig goed lijkt te zijn (Thomson, 1994). Jongeren hebben in deze periode minder last van soa's en er zijn minder tienerzwangerschappen, ten opzichte van voorgaande jaren (Weaver et al., 2005). Daarentegen zijn er ook kritieken op het gezonde beeld van de seksuele gezondheid dat in Nederland geschetst wordt (Bartelink & Wiering, 2020 en Cence, 2014). Deze kritieken zijn verder uitgewerkt in het theoretisch kader.

In de jaren negentig is onderzoek gedaan naar de kennis van jonge Nederlandse kinderen over seksualiteit. Uit de onderzoeken blijkt dat deze kennis gering is (Brilleslijper-Kater & Baarman, 1997, Brilleslijper-Kater & Baarman, 2000). De kennis van kinderen tussen de twee en zes jaar gaat over sekseverschillen, geslachtsdelen en (niet seksuele) functies hiervan (Brilleslijper-Kater & Baarman, 1997). Over geboorte, voortplanting en geslachtsgemeenschap weten ze maar weinig, hoewel de kennis over geboorte hoger ligt dan de kennis over geslachtsgemeenschap. Naarmate de kinderen ouder worden neemt de kennis over deze onderwerpen toe. Tussen meisjes en jongens zit volgens Brilleslijper-Kater en Baarman nauwelijks verschil in de hoeveelheid aan kennis die ze bezitten over seksualiteit. Daarnaast is door Oostveen et al. (1994) onderzoek gedaan naar seksueel gedrag bij kleuters van groep twee. De gedragingen die het meest voorkwamen waren aanraken van de eigen geslachtsdelen en doktertje spelen. Volwassen seksueel gedrag werd een paar keer waargenomen, maar erg weinig in vergelijking met de eerdergenoemde gedragingen (Oostveen et al., 1994).

Samenvattend is er veel bekend over de seksuele normen en waarden tijdens de seksuele revolutie, maar weinig over hoe men destijds omging met kleuters, naaktheid en seksualiteit. Daarom is het interessant om een kijkje te nemen in de wereld van kleuters rond die tijd. Hierbij wordt ook de tijd voor de seksuele revolutie meegenomen om eventuele verschillen op te kunnen merken tussen deze periodes. Dit onderzoek richt zich op de

perspectieven op naaktheid en seksualiteit bij kleuters in de jaren vijftig, zestig en zeventig in Nederland. Het tijdschrift *Kleuterwereld* (1955–1974), dat gericht was op opvoeding en onderwijs van jonge kinderen, vormt hierbij de bron. Dit tijdschrift biedt advies over opvoeding, gedrag en onderwijs en straalt een passie uit voor de ontwikkeling van het kind. Er is geen duidelijke geloofsovertuiging die wordt opgevolgd. De adviezen in het tijdschrift zullen voornamelijk zijn opgevolgd door leidsters omdat ouders vaker informele adviezen opvolgen (Gerstel, 1972). Aangezien de ontwikkeling van kleuters besproken wordt in het tijdschrift en het lichaam ontdekken hier onderdeel van is zal het als bron gebruikt worden voor dit onderzoek. De centrale onderzoeksvraag luidt: *Wat zijn de opvattingen in het tijdschrift Kleuterwereld (1955–1974) over hoe ouders, opvoeders en leidsters moesten omgaan met kleuters die hun eigen lichaam en dat van de ander ontdekken?*

Daarbij zijn een aantal deelvragen opgesteld om deze onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden:

1. *Hoe wordt in het tijdschrift Kleuterwereld geschreven over de manier waarop kinderen hun eigen en andermans lichaam ontdekken?*
2. *Welke adviezen geeft het tijdschrift Kleuterwereld aan ouders, opvoeders of leidsters als het gaat om kinderen die hun eigen lichaam of dat van de ander ontdekken?*

Theoretisch kader:

In het theoretisch kader worden verschillende aspecten verder uitgediept om zo de onderzoeksvraag te contextualiseren en conceptualiseren. Aspecten die worden behandeld zijn de historische context rond de periode dat *Kleuterwereld* gepubliceerd werd, de rol van scholen en ouders in seksuele vorming en de seksuele ontwikkeling van een kleuter.

Historische context:

Seksuele revolutie:

Een belangrijke ontwikkeling in de publicatietijd van de *Kleuterwereld* is de seksuele revolutie (Martin, 1996 en Bartelink et al., 2022). Deze vond plaats rond eind jaren zestig en de jaren zeventig. Maar er waren mensen die vonden dat er in de jaren vijftig en begin jaren zestig ook al een seksuele revolutie plaats vond. Religie speelde hierin een rol (Bartelink et al., 2022). In het protestantse en katholieke geloof ontstond al voor de seksuele revolutie meer openheid over seksualiteit. De ontkerkelijking kwam hierdoor in een stroomversnelling. De seksuele revolutie wordt vaak gezien als een tijd waarin er minder aandacht is voor religie, maar eigenlijk heeft religie voor een groot deel bijgedragen aan het doorbreken van taboes. Intimiteit werd gezien als een belangrijk onderdeel van een gezond huwelijk en voortplanting was hierbij niet het enige doel. Toch werd door Reve een boek geschreven over de verstarde jaren 50 (Bos in Bartelink et al., 2015). Deze tijd werd daarin gezien als een verstikkende atmosfeer. Het is dus de vraag of er in de jaren vijftig wel echt sprake was van een seksuele revolutie.

De seksuele revolutie begon volgens Bartelink et al. (2022) officieel in 1968. Sindsdien ontstonden geleidelijk veranderingen in betekenissen aan seksuele normen en activiteiten (Martin, 1996). Een van de belangrijkste oorzaken hiervan is de vrouwenemancipatie en de feministische golf. Vrouwen streefden naar meer economische vrijheid en dit had ook invloed op de seksuele normen. De normen versoepelden voor onderwerpen als seks, liefde, huwelijk en voortplanting (Bartelink et al., 2022). Een van de belangrijkste gevolgen van de seksuele revolutie is dat vooral vrouwen en jongeren meer seksuele vrijheid kregen (Martin, 1996). Dit werd mede veroorzaakt door de ontwikkeling van de anticonceptiepil, wat een gevolg was van de grote technologische vooruitgang in deze tijd. Seks werd meer geaccepteerd en plezier was hierbij belangrijk. Het werd onderdeel van de persoonlijke ontwikkeling (Bartelink et al., 2022). Dit was in ieder geval het idee, maar het is de vraag of vrouwen dit over het algemeen zo hebben ervaren. Juist doordat er zo veel

openheid over seks was, kwamen ook veel negatieve aspecten van seks naar boven (Hekma & Stolk, 1990). In de tweede helft van de jaren zeventig kwam dan ook de discussie over schadelijkheid van seks naar boven. Onderwerpen als aids, incest of ongelijke machtsverhoudingen in relaties kwamen onder de aandacht. Door boeken van bijvoorbeeld Van Ussel (1970) en Meulenbelt (1975) is de keerzijde van de seksuele revolutie aan het licht gekomen. Zo was er een stijging te zien in geslachtsziektes, maar was er ook meer sprake van angst bij onschuldige toenadering.

De seksuele revolutie had ook invloed op de kinderen en de omgang met hen in die tijd. Uit het onderzoek van Martin (1996) bleek dat kinderen sinds de seksuele revolutie meer seksuele vorming kregen. Daarnaast had de seksuele revolutie invloed op de kinderen doordat moeders in die tijd meer gingen werken, ze wilden het rolmodel voor hun kinderen verbeteren. Kinderen kwamen hierdoor alleen thuis te zitten en er moest naar een nieuwe balans gezocht worden in het huishouden. Echter kwam dit voornamelijk voor bij moeders waarvan de kinderen al ouder waren. Doordat de criminaliteit tijdens de seksuele revolutie toenam, was het extra belangrijk om kinderen op een juiste manier op te voeden (Collins, 2023). Dit was dus ook een ontwikkeling waarbij de seksuele revolutie invloed had op de kinderen.

Kleuteronderwijswet:

Een andere ontwikkeling in deze tijd was de invoering van de kleuteronderwijswet. Echter is deze vooruitgang in het kleuteronderwijs, tot 1956 bewaarscholen genoemd, wel laat in vergelijking met de wet- en regelgeving van het lager, middelbaar en hoger onderwijs (Van der Heiden, 2004). Het kleuteronderwijs was geen verplicht onderwijs, maar het groeide sinds 1950 enorm. Elk jaar gingen er weer meer kinderen naar het kleuteronderwijs. In 1956 werd de kleuteronderwijswet geïntroduceerd (Exalto & van Renssen, 2022). Minister Rutten heeft het wetsontwerp gemaakt (Van der Heiden, 2004). De nadruk lag meer op vorming en ontwikkeling dan op informatie ontvangen. Rutten had een ‘speel- en werkplan’ ontworpen en vond hygiëne belangrijk. Ook ontstonden er opleidingseisen voor kleuterleidsters. Kleuterleidsters werden opgeleid aan de kleuterkweekschool, ook wel de Opleidingschool voor Kleuterleidsters (OK) genoemd (Exalto & van Renssen, 2022). De opleiding tot kleuterleidsters en leerkracht op de lagere school was dus gescheiden. De leerkrachten van het lager onderwijs keken neer op de opleiding van de kleuterleidsters en vonden de aangeleerde vaardigheden minder waard. Over de visie van kleuterleidsteropleiding werd ook niet veel gesproken of nagedacht. De lessen werden volgens Exalto en Renssen als vanzelfsprekend

uitgevoerd. De Opleidingsschool voor Kleuterleidsters ontving sinds 1958 subsidie door de wet op het kleuteronderwijs. Maar er kwam geen financiële gelijkstelling tussen het kleuteronderwijs en het lager onderwijs (Exalto & van Renssen, 2022).

Eerdere onderwijsmethodes:

In eerdere jaren werd ook al nagedacht over onderwijs aan kleuters. Hier worden een paar theorieën besproken die nog steeds invloed hadden in de jaren vijftig, zestig en zeventig. Fröbel werd in de negentiende eeuw kleuterpedagoog genoemd (Bakker et al., 2010). Hij ontwierp onderwijs dat speciaal gericht was op kleuters. Zijn idee was dat de natuur en het spel het kind zouden leiden in zijn of haar leerproces. De opvoeding zou ‘volgend’ moeten zijn en niet ‘voorschrijvend’ (Bakker et al., 2010). Na zijn dood werd zijn werk voortgezet, ook rond de tijd dat *Kleuterwereld* werd uitgebracht is onderwijsmethode terug te zien. Vooral de door hem ontworpen leeromgeving Kindergarten werd nog veel gebruikt. Dit is een tuin waar kinderen spelend kunnen leren. Echter was er ook kritiek, het zou namelijk te democratisch zijn. Daarnaast heeft Montessori zich aan het begin van de twintigste eeuw beziggehouden met het kleuteronderwijs. Ze ontwikkelde een eigen methode met als belangrijkste doel dat kinderen zich kunnen ontwikkelen door spontane ontplooiing. Ze had kritiek op de traditionele schoolbanken en vond dat kinderen zich vrijuit moesten kunnen bewegen. Daarnaast zegt Montessori dat kinderen zichzelf graag willen ontwikkelen door dingen te herhalen en dat opvoeders zich hier bewust van moeten zijn. Haar praktische pedagogiek is nog veel toegepast in de toekomst, ook in de tijd die onderzoek heeft geanalyseerd.

Seksuele vorming:

Sinds de Tweede Wereldoorlog werd in Nederland steeds openlijker gepraat over seksuele voorlichting (Röling, 1994). In België ontstond na de Tweede Wereldoorlog de ‘Belgische Vereniging voor Seksuele Voorlichting’ (BVSF) (Alderweireldt, 1996). Deze was geïnspireerd op maatschappelijke veranderingen in Nederland. Deze vereniging had als doel seksuele voorlichting te organiseren, maar ook om consultatiebureaus op te starten. Dit laat zien dat er een toenemende erkenning was voor seksuele voorlichting. Maar in de jaren vijftig werden onderwerpen als seksualiteit, anticonceptie en seksuele voorlichting nog nauwelijks besproken in Nederland (Steel, 2024a). Binnen gezinnen niet, maar ook op scholen bleef dit onbesproken. Kinderen kregen weinig seksuele voorlichting. Ze moesten zelf uitzoeken wat seksualiteit is. Door de seksuele revolutie in de jaren zestig en zeventig kwam hier een

omslagpunt in, aangezien toen meer openlijk over seksualiteit gepraat werd (Steel, 2024b, Martin, 1996 en Bartelink et al., 2022).

Tegenwoordig hebben de Nederlandse seksuele gezondheidsprogramma's nog steeds een erg open houding tegenover seksualiteit van jongeren. Kijk maar naar de Week van de Lentekriebels (*Week van de Lentekriebels, Wat Is Dat? - Seksuelevorming.nl*, 2024). De Nederlandse seksuele gezondheidsprogramma's worden hierdoor internationaal erg gewaardeerd. Daarnaast worden deze gezondheidsprogramma's gewaardeerd omdat ze zouden leiden tot plezierige seks (Bartelink & Wiering, 2020 & De Graaf, 2013). De Graaf (2013) heeft onderzoek gedaan naar de openheid over seksualiteit bij kinderen en jongeren. Deze openheid komt vooral voor bij jongeren. Met kinderen wordt weinig gesproken over voortplanting of seksueel gedrag. Daarnaast wil tien tot vijftien procent van de ouders niet dat dit op school wordt besproken. Toch is dit volgens De Graaf wel belangrijk aangezien kinderen het gevaar lopen in situaties terecht te komen waarin ze dan niet over de juiste informatie beschikken. In huidig onderzoek kunnen belangrijke aspecten voorkomen die terug kunnen komen in de analyse van dit onderzoek, waardoor het relevant is informatie te verzamelen over seksualiteit bij kinderen in de tegenwoordige tijd.

Er is ook kritiek op het positieve beeld van seksuele gezondheid in Nederland (Bartelink & Wiering, 2020 en Cence, 2014). De seksuele educatie in Nederland kan niet neutraal en universeel toepasbaar genoemd worden. Ten eerste zeggen de programma's zelf cultureel sensitief te zijn, maar toch worden er normatieve kaders aangehouden en specifieke vormen van lichamen laten zien. Ten tweede hoeft de positieve werking van open communicatie over seksualiteit in Nederland niet te betekenen dat dit in andere landen ook een positief effect heeft. Bartelink & Wiering (2020) hebben onderzoek gedaan naar seksuele educatie in Uganda. Hier spreken ze indirect over seksualiteit door middel van spreekwoorden. Ze respecteren de geheimhouding van seksualiteit binnen hun cultuur. De Nederlandse aanpak zal hier dus niet gewaardeerd worden. Tot slot wijkt de seksuele educatie ook binnen Nederland af van sommige culturen waarmee kinderen of jongeren worden opgevoed. Dit betekent dat de normatieve kaders die op school besproken worden voor sommige kinderen of jongeren niet herkenbaar zijn. Leerkrachten moeten hier volgens Bartelink en Wiering rekening mee houden, omdat sommige kinderen of jongeren moeite kunnen hebben met deze lessen. Cence (2014) benoemt bijvoorbeeld dat jongeren met een etnische achtergrond het moeilijk vinden om een balans te vinden tussen de traditionele normen van hun ouders en de normen van de Nederlandse samenleving. Overige kritieken op

het gezonde beeld van seksualiteit in Nederland is dat meisjes uit minderheidsgroepen ongelijk behandeld worden en minder autonomie ervaren (Cence, 2014).

De rol van scholen:

In dit onderzoek ligt de focus op de pedagogische rol van ouders en leidsters voor kinderen die hun lichaam ontdekken. Volgens een recent onderzoek van de Griekse Alexopoulos et al. (2023) wordt de pedagogische rol van docenten, vergelijkbaar met leidsters, beïnvloed door het pedagogisch klimaat, de psychosociale en pedagogische begeleiding. Hij benoemt dat het belangrijk is om samen te werken en te communiceren met de leden van de school. Binnen de pedagogische rol behoort ook seksuele opvoeding (Byers, 2011). Het is belangrijk dat zowel scholen als ouders hier aandacht aan besteden (Shtarkshall et al., 2007). Scholen in Nederland zijn verplicht om informatie te geven over seksualiteit en de ontwikkeling van gerelateerde sociale vaardigheden. Hiervoor zijn kerndoelen opgesteld waardoor kinderen respectvol leren omgaan met seksualiteit (Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, 2025). Ouders spelen volgens Shtarkshall et al. de primaire rol in het ontdekken van de sociale, culturele en religieuze waarden van seksuele relaties. School en ouders moeten volgens de auteur elkaar hierin ondersteunen. Ouders willen graag een actieve rol te spelen in de seksuele opvoeding van hun kinderen, maar daar komt wel onzekerheid bij kijken (Byers, 2011). Ze vinden het lastig hoe ze op de beste manier deze informatie kunnen overdragen aan hun kinderen.

In dit onderzoek ligt de focus op kleuters en de omgang van opvoeders met hen. Echter is er weinig wetenschappelijke literatuur te vinden over adviezen die worden gegeven aan ouders als het gaat om seksuele opvoeding aan kleuters of kleuters die het lichaam ontdekken. Door het Nederlands Jeugdinstituut wordt wel advies gegeven over kleuters en deze onderwerpen. Door het NJi (*Seksuele Opvoeding van Jonge Kinderen* | *Nederlands Jeugdinstituut*, z.d.) wordt ouders geadviseerd om de kleuter te ondersteunen bij de seksuele ontwikkeling en te leren dat het de baas is over zijn/haar eigen lichaam.

Seksuele ontwikkeling:

Naast seksuele opvoeding ontwikkelen kinderen hun seksualiteit ook op een natuurlijke manier. Het lichaamsbewustzijn speelt hierbij een rol. Volgens het artikel van Brownell et al. (2007) ontwikkelen kinderen zelfbewustzijn van hun lichaam vanaf hun tweede levensjaar. Met lichaamszelfbewustzijn wordt het lichaam als object bedoeld, dus de grootte, vorm, stevigheid en gewicht. Daarnaast wordt de capaciteit van het lichaam hierin meegenomen. Zo

kan het lichaam dienen als hulpmiddel of steun, maar ook als obstakel of belemmering. Dit is vaak in relatie tot andere objecten (Brownell et al., 2007).

Een andere belangrijke lichamelijke ontwikkeling wordt uitgelegd door Freud, namelijk de seksuele ontwikkeling. Hier is al wel kritiek op gekomen (bijv. Schram, 2006), maar zijn theorie had nog wel invloed tijdens de periode waar in dit onderzoek naar is gekeken. Hierdoor is het dus relevant om hem toch bespreken. Volgens zijn theorie zijn er vijf opeenvolgende stadia in de seksuele ontwikkeling (Garcia, 1995). De eerste fase is de orale fase waarin kinderen hun mond ontdekken door middel van eten. Ze zullen alleen eten wat hen een bevredigend gevoel geeft. De tweede fase is de anale fase waarbij kinderen leren zindelijk te worden. Kinderen leren hun stoelgang onder controle te krijgen en ze leren gebruik te maken van het toilet. Hierdoor leren kinderen dus ook hun lichaam ontdekken. Er is niet één juiste leeftijd om te beginnen met zindelijkheidstraining, maar voor de meeste kinderen is dit voordat ze dertig maanden oud zijn (Kaerts et al., 2012). Er zijn verschillende signalen die duidelijk maken dat een kind er klaar voor is om met zindelijkheidstraining te starten. Bijvoorbeeld wanneer ze weten op welke plek dingen geplaatst moeten worden of wanneer zij hun kleren aan en uit kunnen doen. In de jaren zestig dachten ze dat kinderen deze signalen al eerder lieten zien dan tegenwoordig, waardoor ze ook al op jongere leeftijd begonnen met zindelijkheidstraining. De tijdsduur van de zindelijkheidstraining is daarentegen wel hetzelfde gebleven.

De derde fase van de seksuele ontwikkeling van Freud is de fallische fase waarin kinderen meer affectie creëren richting de ouder van het tegenovergestelde geslacht (Garcia, 1995). Ze zien hun ouder van hetzelfde geslacht als een rivaal. De vierde fase is de latentiefase. In deze fase worden seksuele verlangens onderdrukt. Het kan gezien worden als een rustfase voor de volwassen fase. De laatste fase is de genitale fase. Dit is het einde van het leven als kind en het begin van het leven als volwassene. Seksuele instincten worden betekenisvol.

Een recent onderzoek over kleuters die hun lichaam ontdekken en over hun seksuele ontwikkeling is dat van Güder en Alabay (2018). Dit onderzoek is in Turkije uitgevoerd, maar het is toch relevant om een beeld te krijgen van kleuters en seksualiteit in de tegenwoordige tijd. Zij hebben onderzoek gedaan naar de vragen die kleuters aan hun ouders stellen over seksualiteit en de antwoorden die ouders hierop geven. Hieruit blijkt dat kleuters vooral vragen naar de fysieke eigenschappen van jongens en meisjes en naar de zwangerschapsperiode. Wanneer er naar de antwoorden van de ouders werd gekeken gaf maar een klein deel op waarheid gebaseerde antwoorden. Ouders vermijden deze antwoorden

vaak of geven antwoorden die gebaseerd zijn op hun geloof. Er wordt geen verschil opgemerkt bij antwoorden door vaders of moeders of antwoorden op een zoon of dochter. Over Nederland zijn er geen recente wetenschappelijke artikelen gevonden over kleuters en seksualiteit. Wel is er een artikel gevonden over ouders uit Europa en de seksuele opvoeding aan hun kinderen. Hieruit blijkt dat ouders terughoudend zijn om met kinderen onder de twaalf jaar over seksualiteit te praten (Noorman et al., 2023). Ze willen de onschuld die kinderen nog hebben rondom dit onderwerp nog niet aantasten. De ouders informeren hun kinderen op een geleidelijke manier met seksualiteit, maar geven ook aan moeite te hebben om leeftijdsadequate informatie te vinden. Ze schatten aan de hand van hun eigen oordeel en de vragen die het kind stelt in wanneer een kind geschikt is voor bepaalde informatie omtrent seksualiteit.

Methode:

Onderzoeksdesign:

Het onderzoeksdesign van dit onderzoek is een kwalitatief historisch-pedagogisch onderzoek, waarbij een thematische analyse is uitgevoerd. Hiervoor is een historisch tijdschrift gebruikt.

Selectie:

Kleuterwereld is een maandblad, wat betekent dat elke maand een exemplaar werd uitgebracht. De tijdschriften die onderzocht zijn, zijn gebundeld in jaargangen die lopen van de maand september tot de maand augustus het volgende jaar. Om efficiënt te werk te gaan is ervoor gekozen om op jaargangen te selecteren. Hiervoor is een selecte steekproef gedaan waarbij de jaargangen met maximale variatie zijn gekozen. Door deze heterogene steekproef zijn de volgende jaargangen gekozen: jaargang 1 (1955/1956), jaargang 6, 7, 9 en 10 (1960/1965) en jaargang 15 t/m 18 (1969/1973). Deze jaargangen zijn gekozen omdat het hierdoor mogelijk is om opmerkingen te maken over de verschillen tussen deze tijdsperiodes. De verwachting is dat hier verschil in op te merken is doordat tijdens deze periode de seksuele revolutie plaatsvond (Martin, 1996). Door negen van de negentien jaargangen te analyseren lijkt het voldoende data om de onderzoeksvraag te beantwoorden.

Procedure en analyseplan:

De methode die is gebruikt om de bron op een systematische wijze te analyseren is coderen. Door een combinatie van inductief en deductief coderen zijn coderingscategorieën naar voren gekomen (Schreier, 2012). Als eerste zijn de deductieve codes geformuleerd op basis van de literatuur over het onderwerp uit de onderzoeksvraag. Hier zijn de volgende thema's en codes uitgehaald: eigen lichaam ontdekken, lichamelijke ontwikkeling, eigen lichaam aanraken, hygiëne, toiletgebruik, seksualiteit, Freud, sekseverschillen, educatie, seksuele spelletjes en andermans lichaam ontdekken. Daarna zijn passages uit de primaire bron geselecteerd die relevant zijn voor de onderzoeksvraag. Hiervoor zijn de inhoudsopgaven als eerste leidraad gebruikt. Hierna werd het hele exemplaar gescand door de kopjes te lezen, maar ook door de inhoud van de artikelen (globaal) te lezen. Hierbij werd gefocust op de thema's die uit het deductieve coderen zijn voortgekomen. Inductieve codes zijn toegevoegd door van onderwerpen uit het tijdschrift die de onderzoeksvraag helpen te beantwoorden een code te maken. Hierdoor zijn de volgende codes toegevoegd: bewegen, kunst, lateralisatie, zelfbesef, wassen, omkleden, mondhygiëne, intimiteit, imitatie, vragen en zwemmen. Passages met dit

onderwerp kregen dan deze code. Door praktisch gebruik te maken van zelfklevende notitieblaadjes werden kleuren aan codes gegeven en codes aan het materiaal.

Dit onderzoek is door één onderzoeker uitgevoerd. Om de betrouwbaarheid te vergroten heeft naast de onderzoeker ook een medestudent de belangrijke thema's uit de literatuur gehaald. Deze thema's zijn met elkaar vergeleken en bleken praktisch overeen te komen. Daarnaast is ook één jaargang door een medestudent gecodeerd. In deze jaargang zijn relevante passages geselecteerd en gecodeerd. Hierna werden de verschillen vergeleken. De medestudent had meer codes geselecteerd dan de onderzoeker, maar daarin stonden ook dezelfde codes als die de onderzoeker had geselecteerd. Daarnaast is het proces tijdens het onderzoek aan medestudenten gepresenteerd waardoor peerfeedback is meegenomen in het onderzoek.

Resultaten:

In de resultatensectie wordt de analyse besproken die in de tijdschriften is uitgevoerd. De volgende thema's zijn uitgewerkt: eigen lichaam ontdekken, hygiëne, seksualiteit en andermans lichaam ontdekken. Bij elk thema zijn weer verschillende codes uitgewerkt. Daarnaast is onder elke code een analyse beschreven over de veranderingen in de tijd.

Eigen lichaam ontdekken:

In de tijdschriften worden verschillende manieren besproken waarop kleuters hun eigen lichaam kunnen ontdekken. De codes die gevonden zijn betreffen: eigen lichaam aanraken, bewegen, lichamelijke ontwikkeling, kunst en zelfbesef.

Eigen lichaam aanraken:

In het tijdschrift komt naar voren dat kinderen hun eigen lichaam op verschillende manieren en met verschillende redenen aanraken. Hierdoor krijgen ze volgens de auteurs kennis van hun lichaam. De meeste manieren van het aanraken van het eigen lichaam die in het tijdschrift worden benoemd hebben geen positieve reden. Zo kunnen kinderen volgens de auteurs last krijgen van tics wanneer te veel van hen wordt geëist: 'nagelbijten, duimzuigen, peuteren in de neus en andere lichaamsopeningen; bij jongetjes spelen met de geslachtsdelen' (Van Andel-Ripke, 1956). Psychologische aspecten kunnen volgens de auteurs dus invloed hebben op het lichamelijke gedrag van kleuters en op het ontdekken van hun eigen lichaam. Om kleuters over de tics heen te laten komen wordt opvoeders geadviseerd het kind veilig te laten voelen door er geen grapjes over te maken en aan te geven dat het zich niet aanstelt.

Daarnaast kunnen volgens de auteurs in het tijdschrift benoemde lichamelijke ongemakken, zoals een worminfectie of luizen ervoor zorgen dat het lichaam wordt ontdekt door het aan te raken. Deze beestjes zorgen namelijk voor heftige jeuk bij de anaalopening of op de hoofdhuid waardoor kleuters hevig gaan krabben op de benoemde plekken. Opvoeders wordt geadviseerd deze besmettingen te voorkomen of te verhelpen door op een juiste manier gebruik te maken van het toilet en luizen te verwijderen met een zogenoemde 'Nissakam' (Bergink, 1971). In het tijdschrift wordt dus duidelijk dat deze ongemakken (zowel de tics als de besmettingen) verholpen moeten worden en dat deze manier van het lichaam ontdekken voorkomen moet worden.

Het eigen lichaam aanraken komt dus in verschillende jaargangen naar voren. Opvallend is dat het voornamelijk in de jaren vijftig en in de jaren zeventig naar voren komt. In de jaren hiertussen is er weinig gevonden over kinderen die hun eigen lichaam aanraken.

De seksuele revolutie heeft hierop waarschijnlijk geen invloed, omdat het niet om seksuele handelingen gaat.

Bewegen en lichamelijke ontwikkeling:

In het tijdschrift komt naar voren dat kleuters hun lichaam leren kennen door te bewegen. ‘Het kind moet kunnen bewegen met het hele lichaam en kunnen tasten, bevingeren, kijken, luisteren; kortom met het gehele lichaam en al zijn zintuigen ervaring opdoen’ (Bladergroen, 1971). Sinds de kleuteronderwijswet was ingesteld in 1956, moest volgens auteurs in *Kleuterwereld* elke kleuterschool een speel- en werkplan hebben. Deze moest een aantal activiteiten bevatten, waaronder spel- en lichaamsoefeningen.

In het tijdschrift worden verschillende manieren van bewegen genoemd bij kleuters. Voorbeelden die genoemd worden van het bewegen en ontdekken van het lichaam bij kleuters zijn toneelspelen, behendigheidsspelletjes of het functiespel: ‘een bewegingsspel van spartelen, gillen, peuteren, lawaai maken, vullen en schenken, huppelen, hinken, koppetje duikelen en wat u maar meer kunt bedenken’ (Van Apeldoorn, 1970). Kleuters moeten volgens de auteurs van *Kleuterwereld* hun bewegingsdrang leren te beheersen en hier op juiste momenten aan toe leren te geven of juist niet. De auteur geeft aan dat kleuters ongecontroleerd kunnen bewegen, zoals spartelen of huppelen, op momenten waar dit niet gepast is, zoals in de klas. Daarnaast wordt benoemd dat opvoeders dit in goede banen moeten leiden. De auteurs van *Kleuterwereld* vinden het dus belangrijk dat kleuters hun lichaam kunnen ontdekken, maar niet alle manieren zijn hierbij gewenst. Kleuters verkeren volgens een auteur namelijk in een labiele toestand, zowel op geestelijk als op lichamelijk gebied. Ze beheersen hun evenwicht nog niet op beide gebieden en ervaren veel ups en downs. Auteurs in *Kleuterwereld* vinden dus dat opvoeders rekening moeten houden met de nog ontwikkelende wezens en hen moeten ondersteunen wanneer ze nog niet zelfredzaam genoeg zijn. Volgens auteurs van het tijdschrift moet voor de kleuter ruimte zijn zich te ontplooien, want er worden zorgen geuit over kleuters die in een kleine flat opgroeien en het functiespel niet kunnen uitvoeren.

De bewegingsdrang van kleuters wordt vaak in verband gebracht met de lichamelijke ontwikkeling. Zo komt meerdere keren naar voren dat het bewegen van de voeten van de kleuters belangrijk is voor de ontwikkeling hiervan: ‘laat de voet van het kind tot volle, natuurlijke ontwikkeling komen, belemmert zijn natuurlijke functie niet’ (Reteig, 1960). Een auteur benoemt dat het ene kind is bewegelijker dan het andere en hier moet rekening mee worden gehouden in het kleuteronderwijs. In een artikel worden vier typen kinderen

beschreven, waar ook uit blijkt dat elk type een andere aanleiding heeft om te bewegen. Zo wordt één type bewegelijk wanneer het in bad gaat, ze glimlachen en geven zich over aan het genot. Een tweede type is juist op bijna alle momenten bewegelijker dan de andere types. Het derde type wordt bewegelijk wanneer het psychisch wordt geprikkeld en het laatste type beweegt alleen wanneer lustgevoelens kunnen worden bevredigd. Hieruit kan opgemaakt worden dat auteurs in *Kleuterwereld* vinden dat onderscheid gemaakt moet worden tussen bewegingsbehoeftes van kinderen.

Manieren van bewegen van kleuters komt in verschillende jaargangen naar voren. Het valt niet op dat er een bepaalde tijd is waarin dit meer naar voren komt. In de eerste jaargangen komt veel meer het speel- en werkplan van de kleuteronderwijswet naar voren, waardoor het veel over bewegen van kinderen gaat. Dit is te verklaren doordat de kleuteronderwijswet net zijn intrede heeft gedaan en leidsters hier nog over geïnformeerd moeten worden. Maar ook in latere jaargangen komen verschillende manieren naar voren over hoe kinderen zich bewegen. Zo wordt het functiespel in jaargang zestien (1970) beschreven.

Kunst:

Kleuters kunnen hun lichaam ook ontdekken door handarbeid, tekenen of muziek, aldus verschillende auteurs in de tijdschriften. Een tekening van een kleuter kan voor opvoeders een duidelijke aanwijzing zijn over de kennis of bezigheden van een kind, schreven zij. Zo wordt een voorbeeld gegeven van een meisje dat een tekening maakt van een poppetje waar zakjes aan verbonden zijn: 'Ze doet altijd plasjes in haar broek, maar dat is niet erg hoor, want haar mamma heeft zakjes aan de plasjes gebonden en nu is ze heel blij' (Cortel, 1969). Volgens het tijdschrift kan een tekening ook duidelijk maken wat er in een kind omgaat. Leidsters wordt geadviseerd aan de hand hiervan een gesprek aan te knopen met een kleuter. De leidster kan er op deze manier achter komen hoe het kind zijn lichaam ontdekt, maar ook waar het tegenaan loopt als het gaat om het ontdekken van het lichaam. Zo is er een verband tussen het ontdekken van het lichaam en geestelijke vraagstukken. Hieruit kan geconcludeerd worden dat auteurs van *Kleuterwereld* het belangrijk vinden dat opvoeders in de gaten houden waar kleuters tegenaanlopen.

Deze manieren van het lichaam ontdekken zijn ook verspreid over de jaargangen te vinden, waardoor er niet uit geconcludeerd kan worden dat er een bepaalde periode was dat deze onderwerpen meer voorkwamen.

Zelfbesef:

Daarnaast wordt in 1970 geschreven over het zelfbesef van de kinderen. Onder het zelfbesef vallen het lichaamsbesef en het lichaamsidee. Dit wordt beïnvloed door contact met de medemens. Met het lichaamsbesef wordt het lichaam zelf bedoeld. Dus de vorm, maar ook de functies. Het lichaamsidee heeft te maken met de kijk op de wereld en op zichzelf. Dit heeft samen invloed op hoe men zich gedraagt. Het artikel gaat over een onderzoek naar de invloed van kritiek op het lichaam uit de omgeving op het zelfbesef van kinderen. Hieruit bleek dat kritiek uit de omgeving negatieve invloed kan hebben op het handelen en ontwikkelen van een kind. Het advies is dat kinderen niet te veel druk van buitenaf moeten ervaren om te presteren, ze moeten ruimte hebben om dingen te leren. Wanneer het kind extra hulp behoeft, kan hij dit krijgen. Volgens auteurs in het tijdschrift *Kleuterwereld* moeten opvoeders kinderen dus vrij laten om hun lichaam te ontdekken en opvoeders moeten zich hier niet mee bemoeien tenzij het kind hulp nodig heeft. De beschrijving van het onderzoek in het tijdschrift laat bovendien zien dat auteurs het belangrijk vinden dat opvoeders zich bewust zijn van het feit dat kritiek op het lichaam van een kind negatieve gevolgen kan hebben.

Dit onderwerp wordt maar één keer besproken waardoor er moeilijk uitspraken gedaan kunnen worden over veranderingen in de tijd.

Hygiëne:

Lichamelijke hygiëne in de kleuterschool is volgens auteurs in het tijdschrift heel belangrijk. Wanneer kinderen bijvoorbeeld lichamelijk ziek worden kan dit ook effect hebben op de geestelijke gezondheid, aldus de auteurs. Met hygiëne wordt bijvoorbeeld bedoeld dat de school wordt schoongehouden, maar ook dat kinderen hun handen wassen na een toiletbeurt. De codes die bij dit thema zijn gevonden zijn: wassen, omkleden en toiletgebruik.

Wassen en omkleden:

In het tijdschrift komt naar voren dat kleuters zich vanaf hun vierde levensjaar zelf kunnen wassen en omkleden. Bijvoorbeeld voor en na het zwemmen. Kleuters krijgen les in het afdrogen en aankleden: ‘Met veel plezier heb ik wel eens “lessen met badhanddoek” bijgewoond, waarbij dus ook opdrachten gegeven werden als: “rug afdrogen” (rompoefeningen en behendigheidsoefeningen) of “voeten en tenen afdrogen” (romp-, evenwichts- en behendigheidsoefeningen)’ (Duchâteau-Passtoors, 1956). Moeders, leidsters of zusters helpen hier nog wel bij. Wanneer een kind door een zuster wordt uitgekleeft en gebaad, vinden kinderen dit niet fijn. Ze zijn gewend dat hun moeder dit doet en gaan huilen

en roepen dat ze naar hun mama willen. Auteurs in *Kleuterwereld* geven geen duidelijke voorkeur voor het verzorgen van de kleuter door de moeder of de zuster, dus dit mag door beide gewoon gedaan worden.

Ook na een toiletbezoek is het volgens het tijdschrift belangrijk dat kinderen hun handen wassen. Kleuterleidsters moeten hier alert op zijn. Hieruit kan geconcludeerd worden dat er wel wordt gestreefd naar zelfredzaamheid van de kleuter, maar dat ze ook nog hulp krijgen.

Deze bevindingen staan verspreid over de jaargangen. Er is dus niet een bepaalde periode waarin meer aandacht wordt besteed aan het wassen en omkleden. Handen wassen wordt in meerdere jaargangen benoemd en is dus over de gehele periode een belangrijk advies aan leidsters namens de auteurs.

Toiletgebruik:

Volgens het tijdschrift moet zindelijkheid onderdeel zijn van de ontwikkeling bij kleuters. Kleuters gaan volgens het tijdschrift vanaf hun vierde levensjaar zelf naar de wc. Ze hebben deze lichamelijke functie bewust leren controleren. Echter hoeven ze nog niet volledig zindelijk te zijn, aldus de auteurs. In het tijdschrift wordt benoemd dat kleuters sneller de nood voor een toiletbezoek voelen dan volwassenen en dat veel kleuters rond deze leeftijd nog in bed plassen. Op school moet volgens de auteurs rekening gehouden worden met het feit dat kleuters vaker naar de wc moeten. Daarnaast wordt geadviseerd de kleuters voornamelijk in de ochtend en begin middag te laten drinken en weinig na vier uur om zo bedplassen te voorkomen. Zowel de intrinsieke als extrinsieke motivatie spelen volgens de auteurs een rol bij het zindelijk worden, want langzamerhand zal het kind leren droog te blijven, uit eigen belang, maar ook omdat de opvoeder dit wil. Ouders moeten in de gaten houden wanneer kinderen vanaf een bepaalde leeftijd nog steeds niet zindelijk zijn. Wanneer kinderen ruim na de leeftijd van vier jaar nog niet zindelijk zijn, moet de opvoeder zich zorgen gaan maken. Hen wordt dan geadviseerd naar een dokter te gaan voor eventueel speciale hulp.

Ook komt afscherming op het toilet van de kleuters op verschillende manieren naar voren in het tijdschrift. Zo is op een plattegrond van een kleuterschool te zien dat tussen de wc's bij de peuters geen schotten zitten, maar tussen de wc's bij de kleuters wel. Dus hoe ouder de kinderen zijn hoe meer de privacy wordt gewaarborgd. Daarnaast wordt in één van de tijdschriften benoemd dat halve toiletdeuren worden vervangen door hele toiletdeuren waardoor kinderen helemaal afgezonderd op de wc zitten. Wanneer zij vast komen te zitten, hoort niemand hen en raken ze in paniek. Een van de redenen dat de toiletdeuren zijn

vervangen is dat kleuters het onprettig ervaren wanneer anderen hen op de wc zien zitten. De oorzaak hiervan kan zijn dat kinderen een te strikte zindelijkheidstraining hebben gehad, aldus de auteur van het artikel. In het artikel gaat de voorkeur dus toch uit naar de halve toiletdeuren. Kleuterleidsters wordt geadviseerd ouders alert te maken niet krampachtig om te gaan met sekseverschillen tegenover hun kinderen, zodat het ook niet te veel de interesse wekt bij kinderen: ‘De meeste kleuterleidsters deinzen ervoor terug om de ouders attent te maken op de krampachtige belangstelling die hun kind aan de dag legt voor alles wat met sexeverschil samenhangt’ (Nijkamp, 1965). Auteurs van *Kleuterwereld* vinden het belangrijk dat ouders en kleuterleidsters met hun kinderen over sekseverschillen praten, om zo de ouders en daarmee ook de kleuters minder preuts te maken.

Op de kleuterschool in Nederland werd dus veel aandacht gegeven aan de lichamelijke verzorging van kleuters. Leidsters krijgen tijdens hun studie les in kinderhygiëne. Kleuterleidsters wordt geadviseerd de onderwerpen over hygiëne te verwerken in de lessen aan kleuters en eventueel op ouderavonden te bespreken. Het wordt kleuterleidsters zelfs geadviseerd meer aandacht te geven aan het lichamelijk en geestelijk welzijn dan aan de spel- en werkmethode. Hieruit kan geconcludeerd worden dat hygiëne volgens de auteurs van *Kleuterwereld* belangrijk was en kleuterleidsters hiervoor moesten waken.

Het onderwerp zindelijkheid komt voornamelijk in de jaren vijftig naar voren. In latere jaren wordt dit onderwerp nauwelijks aangehaald. Alleen het artikel over de toiletdeuren werd in 1965 geplaatst. Dit is opvallend en kan betekenen dat de auteurs van *Kleuterwereld* het in de jaren vijftig belangrijker vonden om aandacht te besteden aan zindelijkheidstraining dan in latere jaren. Zowel in het tijdschrift als in de literatuur komt naar voren dat vrouwen vaker gingen werken waardoor er waarschijnlijk minder aandacht was voor de zindelijkheidstraining van het kind. Ouders waren misschien minder geïnteresseerd in dit onderwerp waardoor het dus ook minder werd gepubliceerd. Hieruit kan afgeleid worden dat de seksuele revolutie invloed kan hebben gehad op de aandacht voor dit onderwerp, maar dit is niet met zekerheid te zeggen.

Seksualiteit:

Wanneer kleuters elkaars lichaam ontdekken kan dit in verband gebracht worden met seksualiteit onder kleuters, aldus verschillende auteurs in het tijdschrift. De codes die bij dit thema zijn gevonden zijn: sekseverschillen, Freud, seksuele spelletjes, intimiteit en educatie.

Sekseverschillen:

In *Kleuterwereld* wordt benoemd dat kleuters zich bewust worden van hun eigen geslacht en het verschil tussen jongens en meisjes ontdekken: 'Bij kleuters functioneert het seksuele nog niet, al beginnen ze te vermoeden, dat het seksverschil niet afhankelijk is van uiterlijke dingen, als 'lange haren' en 'rok of broek'' (Van Andel-Ripke, 1956). Doordat te veel van het kind wordt geëist kan het kind volgens de auteur bepaalde gewoontes ontwikkelen. Deze gewoontes kunnen bovendien lijken op seksuele handelingen: 'Ook gewoonten, die op seksueel gebied liggen, hebben niets te maken met "vroegrijpe" of "ontaarde" sexualiteit.'. Er wordt niet verder toegelicht wat voor handelingen dit precies zijn. Wanneer sprake is van deze hardnekkige gewoontes, wordt leidsters geadviseerd met ouders te overleggen en eventueel deskundigen in te schakelen. In *Kleuterwereld* staat dus de opvatting dat leidsters alert moeten zijn op seksuele handelingen van kleuters. Deze handelingen worden dus niet goedgekeurd, omdat men ervan overtuigd is dat dit komt doordat er te veel spanning op de kinderen staat door de omgeving.

Dit onderwerp wordt in 1956 uitgebreid benoemd. In de latere jaren wordt dit onderwerp zeer minimaal aangehaald. Hieruit kan afgeleid worden dat dit onderwerp door de auteurs in het tijdschrift niet als essentieel wordt gezien. Wat wel opvallend is, is dat dit onderwerp dus juist wel ter aanloop naar de seksuele revolutie wordt aangehaald, maar dat het tijdens de seksuele revolutie niet wordt aangehaald, terwijl sekseverschillen wel een onderwerp is tijdens de seksuele revolutie. In *Kleuterwereld* werd vóór de seksuele revolutie dus ook al aandacht besteed aan sekseverschillen.

Freud en seksuele spelletjes:

In het tijdschrift wordt de oedipale fase van emotionele ontwikkeling van Freud beschreven. In deze fase ontdekken kleuters hun eigen geslacht, wat volgens Freud voortkomt uit een drang naar zelfbevestiging. Daarnaast willen kleuters in deze fase de band met de ouder van het tegenovergestelde geslacht versterken, schreef Freud. Het contact met de ouder kan volgens hem een sensueel accent krijgen: 'Dit contact zoeken krijgt vooral een wat sensueel accent in de behoefte aan knuffelen en "vrijen", zo zelfs, dat ouders ertoe neigen dit bruusk af te wijzen, het kind op eigen benen te zetten' (Bladergroen, 1960). Wanneer ouders deze fase niet voldoende erkennen kan dit leiden tot seksuele spelletjes waarbij het kind zijn eigen sekse ontdekt. Ouders krijgen aan de ene kant het advies om afleidende bezigheden op te zoeken, bijvoorbeeld de kleuterschool. Hierdoor zal het kind zich met andere activiteiten bezighouden. Aan de andere kant wordt ouders geadviseerd het kind voldoende aandacht te

geven en geaccepteerd te laten voelen, zodat het kind de oedipale fase op een juiste manier kan doorlopen. Dit zal voorkomen dat het kind seksuele spelletjes zal spelen. Hieruit kan afgeleid worden dat auteurs in *Kleuterwereld* seksuele spelletjes bij kleuters wil voorkomen. Leidsters worden ook met deze problemen geconfronteerd. Het advies aan hen is deze problemen te onderkennen en te leiden. Dit betekent dat leidsters alert moeten zijn op dergelijke spelletjes bij kleuters en eventueel ouders eerdergenoemde adviezen moeten geven.

In één van de artikelen komt een voorbeeld naar voren waarbij wordt geëxperimenteerd met anti-autoritaire kleuterscholen waarbij kinderen mogen vechten, naakt mogen lopen en seksuele spelletjes mogen doen. Ook aan het zindelijk worden, worden geen regels opgelegd. Kinderen mogen dit zelf ontdekken, zonder hulp van opvoeders. Er wordt door de auteur van het artikel kritisch naar deze scholen gekeken: ‘Willen wij dit voor onze kinderen, voor onze toekomstige maatschappij?’ (Bladergroen, 1970). De auteurs maken zich zorgen dat kinderen het normaal gaan vinden dat er geen regels zijn en dat ze op latere leeftijd ook ongewenst (seksueel) gedrag gaan vertonen. Hieruit kan geconcludeerd worden dat door auteurs van *Kleuterwereld* kritisch werd gekeken naar seksualiteit door kleuters, aangezien dit negatieve invloed kan hebben op seksueel gedrag in de toekomst.

Deze onderwerpen komen in 1960 en 1970 naar boven. Het is logisch dat er tijdens de seksuele revolutie, aandacht werd besteed aan seksualiteit onder kleuters, aangezien de seksuele revolutie voor meer vrijheid rondom seksualiteit zorgde. Maar er was dus wel kritiek op, wat betekent dat auteurs van *Kleuterwereld* deze seksualiteit niet aanmoedigden.

Intimiteit:

In *Kleuterwereld* wordt door een anonieme schrijver genoemd dat kleuters veel dingen krijgen, maar dat ze vaak tekortkomen aan intimiteit. Ze kunnen dit zelf niet goed aangeven. Aan kleuterleidsters wordt het advies gegeven om het kind een veilige plek te bieden door er altijd voor het kind te zijn. Wanneer de leidster het kind beter begrijpt, kan de leidster het kind beter aanvaarden en kan het beter inspelen op het kind:

De “rijke” kleuter is het kleintje, dat weet, dat ergens iemand is, bij wie het weg kan kruipen; dat er ergens iemand is, waar het op rekenen kan; dat er ergens iemand is, die altijd tijd voor hem heeft; dat die iemand, die zijn heimelijke angst kan wegstrijken, hem zeker niet in de steek zal laten. Hij weet dat die iemand ècht van hem houdt, ook als hij stout is. (S., 1961)

Volgens auteurs in *Kleuterwereld* moeten kinderen dus bevredigd worden in hun behoefte aan liefde en contact. Wanneer deze moederlijke liefde en lichamelijke nabijheid ontbreekt, zullen de kinderen zich verlaten en eenzaam gaan voelen. Daarnaast kan dit negatieve gevolgen hebben voor de ontwikkeling van de kleuter. Wanneer een moeder niet reageert of erg boos wordt wanneer een kind zich bezeert, leert het kind zijn lichaam niet als waardevol waarden: “Het kan zijn dat het kind door een tekort aan beschermende aandacht zijn lichaam niet als waardevol heeft leren waarden; dan is het ook niet vreemd te verwachten dat het kind op school overal tegenaan loopt” (Redaktie, 1972). Ze zijn zich niet bewust dat ze voorzichtig om moeten gaan met hun lichaam en ze geven er ook niet om wanneer ze het beschadigen. Het kind kan dan tegen allemaal dingen aanlopen zonder te gaan huilen. Dit is een extra voorbeeld vanuit het tijdschrift om kleuters de juiste aandacht en liefde te geven.

Dit onderwerp komt op twee plekken in de tijdschriften naar voren, in 1961 en 1972. Er is dus geen periode waarin dit onderwerp meer voorkomt dan in een andere periode.

Educatie:

Uit de tijdschriften blijkt dat ouders moeite hebben met het geven van seksuele voorlichting. Wel komt seksuele voorlichting steeds meer ter sprake in tijden van uitgifte van *Kleuterwereld* en er komt steeds meer voorlichtingslectuur voor, aldus auteurs in het tijdschrift. Zo wordt in de tijdschriften een boek en een pamflet geadviseerd over seksuele voorlichting. Doordat ouders deze voorlichtingslectuur voorbij zien komen wordt de druk groter om hun kinderen seksuele voorlichting te geven. Door de grote druk vinden ouders het lastiger om hun kinderen de juiste seksuele voorlichting te geven: ‘Toch zien de meeste ouders daar vooral tegenop, al worden ze tegenwoordig ook van alle kanten geholpen door voorlichtingslectuur en lessen; misschien zelfs mede door de overdaad daaraan, die overschatting van het probleem ten gevolge heeft’ (Van Andel-Ripke, 1965). Doordat er zo veel voorlichtinglectuur is wordt seksuele voorlichting als een te belangrijk deel van de opvoeding gezien: ‘De sexuele opvoeding staat in het brandpunt van de aandacht, alsof dat een zeer speciale en de meest belangrijke taak is aan ouders en opvoeders opgelegd’ (Van Andel-Ripke, 1965). Ouders voelen zich er niet fijn bij om zo veel aandacht te geven aan seksuele voorlichting. *Kleuterwereld* laat dus merken dat er te veel aandacht wordt besteed aan seksuele voorlichting.

Daarnaast zijn de meeste kleuters hier volgens auteurs in *Kleuterwereld* ook nog niet mee bezig, desalniettemin zijn er een aantal waarbij dit al wel speelt. Seksuele voorlichting werd alleen aan de hoogste klassen van de lagere school gegeven, maar in het artikel wordt

duidelijk dat ze hier verandering in wilden brengen door in alle klassen seksuele opvoeding te geven. Seksuele opvoeding moet volgens dit artikel namelijk gezien worden als onderdeel van de totale opvoeding, aangezien een kind zich op elke leeftijd seksueel ontwikkelt. Echter waren hier verschillende meningen over. De aspecten vrijheid en ordening staan hierbij tegenover elkaar. Aan de ene kant vindt een groep ouders dat kinderen vrijgelaten moeten worden in het experimenteren met seksualiteit. Zelfbepaling en verantwoordelijkheid zijn hierbij belangrijke begrippen. Ordening staat deze vrijheid juist in de weg volgens deze ouders. Een andere groep ouders vindt dat juist ordening gegeven moet worden aan de onderwerpen die besproken worden. Kinderen hebben behoefte aan normen en gezag en zijn nog niet in staat om de verantwoordelijkheid zelf te nemen als het om seksualiteit gaat. Ook wordt aangegeven dat samenwerking en informatie uitwisselen over seksuele voorlichting tussen ouders en school belangrijk is. Auteurs in *Kleuterwereld* lieten dus de discussie zien die er logischerwijs was als het gaat om seksuele voorlichting. Uit de rest van het artikel blijkt dat auteurs in *Kleuterwereld* ernaar streven een balans te vinden tussen de vrijheid en de ordening: ‘Het gaat niet om absolute ordening, want dat betekent een verdwijnen van de vrijheid; evenmin gaat het om absolute vrijheid, want dat zou chaos betekenen’ (Bladergroen, 1970).

Seksuele voorlichting komt dus in 1965 en 1970 naar voren. Het is opvallend dat in één van de laatste jaargangen een artikel staat over seksuele voorlichting aan kinderen. Hier wordt ook in benoemd dat deze lessen in alle klassen gegeven moeten worden in plaats van in alleen de hoogste klassen. Dit wijst wel op een ontwikkeling die voortkomt uit de seksuele revolutie. Echter is dit niet met zekerheid te zeggen aangezien seksuele voorlichting ook voor de seksuele revolutie ontwikkelingen heeft doorgemaakt.

Andermans lichaam ontdekken:

In *Kleuterwereld* komt naar voren dat kleuters hun eigen lichaam ontdekken, maar ze kunnen daarnaast nieuwsgierig zijn naar het lichaam van de ander. Er komen verschillende manieren naar voren van kinderen die het lichaam van de ander ontdekken. De manieren die in *Kleuterwereld* naar voren komen zijn de codes die gevonden zijn tijdens het analyseren: andermans lichaam aanraken en zwemmen.

Andermans lichaam aanraken:

Kinderen leren het lichaam van de ander ontdekken door onder andere elkaar aan te raken. In de tijdschriften wordt meerdere keren benoemd dat kinderen elkaar fysiek pijn doen door

bijvoorbeeld aan andermans haren te trekken, de ander te knijpen of te slaan. Hierbij is sprake van lichamelijk contact en kan uit geïnterpreteerd worden dat het lichaam van de ander wordt ontdekt. Een kleuter benoemt in het artikel dat hij dit naar vindt: ‘ik moet vechten en dat kan ik nog niet’ (P. in Bladergroen, 1960).

In één artikel wordt een onderzoek van een Amerikaan benoemd waarbij de hypothese was dat de vele naaktheid en seksscènes op televisie schadelijk zouden zijn voor de kleuters. Maar uit verdere ondervragingen blijkt dat dit niet het meest zorgelijke onderwerp is. De afleveringen waar ze zich zorgen om maakten waren afleveringen waar geweld in voor kwam. De kleuters identificeren zich volgens de Amerikaan met de agressieve figuren of met de aangevallene. Voor kleuters is het verwarrend, ze kunnen dit niet aan of worden bevestigd in hun aanvalsdrijf, aldus de onderzoeker. Hierdoor wordt hun neiging om anderen aan te vallen goedgekeurd. Televisie heeft volgens dit artikel dus negatieve invloed op het agressieve gedrag van kinderen.

Daarnaast komt in *Kleuterwereld* naar voren dat kleuters andermans lichaam ontdekken tijdens lichamelijke oefeningen of gym. Men wordt bijvoorbeeld de opdracht gegeven om elkaars hand vast te houden of een been aan te wijzen. Kleuters kunnen volgens de auteurs ook het middel en/of de armen van de juffrouw vastpakken wanneer ze iets niet leuk vinden of ergens bang voor zijn. In *Kleuterwereld* wordt dus niet benoemd dat kinderen elkaars lichaam doelbewust ontdekken en opvoeders krijgen hier ook geen adviezen over.

Het aanraken van elkaars lichaam komt dus vooral naar voren op agressieve manieren. Agressie is een veel besproken onderwerp in *Kleuterwereld* en wordt dan ook in alle jaargangen besproken. Er zijn geen periodes waarin hier meer of juist minder aandacht aan wordt besteed.

Zwemmen:

In het tijdschrift worden foto's getoond van kinderen die naakt aan het spelen zijn bij een meer. Deze kinderen zijn tussen de twee en zes jaar oud. Hier kan uit afgeleid worden dat auteurs van *Kleuterwereld* geen moeite hebben met het tonen van naakte kinderen in hun tijdschrift. Daarnaast moedigen ze hiermee opvoeders aan om hun kinderen naakt te laten spelen. Doordat kinderen naakt met elkaar spelen, kunnen ze elkaars lichaam ontdekken, wat betekent dat de auteurs dit ook aanmoedigen. Echter staan er ook foto's in van kinderen die wel badkleding dragen. Hieruit blijkt dus niet de steun voor de vrijheid om kinderen naakt te laten spelen. Kinderen in badkleding kunnen ook elkaars lichaam ontdekken, maar wel in mindere mate. De auteurs moedigen het aan de ene kant dus aan om elkaars lichaam te

ontdekken, maar aan de andere kant is er ook een grens. In het tijdschrift komt naar voren dat sommige kinderen het spannend vinden om te zwemmen. Ze moeten wennen wanneer ze in een nieuwe omgeving zijn met zo veel mensen in badkleding. Over het zwemmen wordt advies gegeven: ‘Dwing die kinderen niet, en geef ze ook niet een pracht kans om een scène te maken’ (Duchâteau-Passtoors, 1956). Hier kan de opvatting uitgehaald worden dat kleuters het als onprettig kunnen ervaren om zich schaars te kleden en dat opvoeders het kind hier niet toe moeten verplichten. De opvattingen over kledij tijdens het zwemmen zijn dus niet eenduidig. Aan de ene kant is de opvatting om naakt spelen aan te moedigen, maar aan de andere kant moeten de kinderen ook niet gedwongen worden om überhaupt te zwemmen, omdat ze moeten wennen aan mensen in badkleding.

De foto's van naakte kinderen worden in 1956 gepubliceerd. En de foto's van kinderen in badkleding worden in latere jaargangen gepubliceerd. Het valt dus op dat de auteurs in latere jaren geen naakte kinderen meer afbeelden in *Kleuterwereld*, terwijl het wel logischer zou zijn dat tijdens de seksuele revolutie hier makkelijker mee om zou worden gegaan, omdat er dan naar meer vrijheid rondom naaktheid en seks wordt gestreefd. Een mogelijke verklaring hiervoor kan zijn dat de auteurs in de aanloop naar de seksuele revolutie meer vrijheid ervoeren rondom naaktheid bij kinderen dan tijdens de seksuele revolutie.

Conclusie:

In de conclusie wordt antwoord gegeven op de onderzoeksvraag: *Wat zijn de opvattingen in het tijdschrift Kleuterwereld (1955 – 1974) over hoe ouders, opvoeders en leidsters moesten omgaan met kleuters die hun eigen lichaam en dat van de ander ontdekken?* En op de deelvragen: *Hoe wordt in het tijdschrift Kleuterwereld geschreven over de manier waarop kinderen hun eigen en andermans lichaam ontdekken?* en *Welke adviezen geeft het tijdschrift Kleuterwereld aan ouders, opvoeders of leidsters als het gaat om kinderen die hun eigen lichaam of dat van de ander ontdekken?* Om hier antwoord op te krijgen zijn negen jaargangen van het tijdschrift *Kleuterwereld* geanalyseerd. Hierdoor is een beeld geschetst van kleuters die hun eigen lichaam en dat van de ander ontdekken tussen 1955 en 1974.

Deelvraag 1:

Hoe wordt in het tijdschrift Kleuterwereld geschreven over de manier waarop kinderen hun eigen en andermans lichaam ontdekken?

In *Kleuterwereld* komt voornamelijk naar voren dat kleuters hun lichaam ontdekten door te bewegen, door hun eigen lichaam aan te raken of door hygiënische handelingen. In *Kleuterwereld* vinden de auteurs het belangrijk dat kleuters de ruimte krijgen om zich te bewegen, te ontwikkelen en hun lichaam te leren ontdekken. Het eigen lichaam ontdekken door het aan te raken had vaak negatieve oorzaken. Aanrakingen als krabben, duimzuigen of aanraken van geslachtsdelen werd liever voorkomen of verholpen. Dit laat zien dat auteurs in *Kleuterwereld* negatief zijn over deze aanrakingen en deze manieren van het lichaam ontdekken afkeurt. Kleuters moeten hun bewegingsdrang nog leren beheersen en evenwicht zien te vinden in hun labiele toestand. Hierdoor raden auteurs van *Kleuterwereld* bepaalde vormen van bewegen af.

Goede hygiëne is een belangrijke opvatting in *Kleuterwereld*. Kleuters moesten leren om op een juiste manier gebruik te maken van het toilet en ze kregen les over hoe ze zichzelf moesten wassen en afdrogen. Auteurs van *Kleuterwereld* vonden het dus belangrijk dat kleuters goede hygiëne werd bijgebracht.

Kleuters leren volgens auteurs in *Kleuterwereld* het lichaam van de ander kennen door het lichaam van de ander aan te raken of tijdens het zwemmen. Echter heeft het aanraken van de ander vaak negatieve oorzaken, namelijk gevolgen van ruzie of onenigheid zoals, slaan, knijpen of haren trekken. In *Kleuterwereld* worden geen manieren van andermans lichaam ontdekken genoemd die ook specifiek als doel hebben om het lichaam van de ander te leren kennen. De auteurs in het tijdschrift keuren het niet af, maar moedigen het ook niet aan.

Daarnaast kunnen kleuters elkaars lichaam ontdekken tijdens het zwemmen. De auteurs moedigen aan de ene kant aan om kleuters naakt te laten spelen met elkaar, maar aan de andere kant moeten kinderen niet gedwongen worden om überhaupt te zwemmen.

Er is niet een bepaalde periode waarin er meer naar voren komt dat kinderen hun eigen lichaam ontdekken. Vooral het onderwerp bewegen komt veel naar voren in de tijdschriften, maar ook elkaar aan raken op een gewelddadige manier komt in veel jaargangen naar voren. Er is niet een bepaalde periode waarin deze onderwerpen meer of minder naar voren komen.

Deelvraag 2:

Welke adviezen geeft het tijdschrift de Kleuterwereld aan ouders, opvoeders of leidsters als het gaat om kinderen die hun eigen lichaam of dat van de ander ontdekken?

Het duidelijkste advies dat in *Kleuterwereld* naar voren komt als het gaat om kinderen die het lichaam ontdekken is dat opvoeders kleuters vrij moeten laten om zich te ontwikkelen. Ze moeten vrij zijn zich te bewegen en hun eigen lichaam te ontdekken. Dit moeten ze doen door het kind letterlijk de ruimte te geven om zich te bewegen, zodat het kan spelen door bijvoorbeeld te rennen, hinkelen, graven, etc.

Daarnaast wordt geadviseerd om kleuters te leren zichzelf te wassen en zindelijk te worden. Dit houdt in dat kleuterleidsters erop moeten letten dat de kleuters hun handen wassen na een toiletbezoek en dat ze hygiëne in hun lessen verwerken. Kleuters hoeven nog niet geheel zindelijk te zijn, maar ouders wordt wel geadviseerd in de gaten houden wanneer kleuters vanaf een bepaalde leeftijd niet zindelijk worden.

In *Kleuterwereld* wordt ook de opvatting van Freud aangehaald over de emotionele ontwikkeling. In de tijd van uitgifte van het tijdschrift had deze theorie nog belangrijke invloed. Er wordt advies gegeven over kleuters die in de oedipale fase van Freud zitten. Aan de ene kant wordt ouders geadviseerd afleiding te zoeken voor de kleuters met seksuele gewoontes en aan de andere kant wordt hen geadviseerd de fase te onderkennen en het kind de juiste aandacht te geven. Opvoeders wordt geadviseerd kleuters voldoende liefde en intimiteit te geven, omdat kleuters hier tekort aankomen en ze dit niet zelf kunnen aangeven. Het is belangrijk dat kleuters zich veilig voelen.

Adviezen over bewegen komen in de gehele periode van uitgifte van *Kleuterwereld* wel naar voren. Ook het advies over handen wassen na toiletgebruik wordt niet in één specifieke periode vaker benoemd. Wel komen adviezen over zindelijkheid vooral in het begin van uitgifte van *Kleuterwereld* meer naar voren. Hier kan uit opgemaakt worden dat

ouders in de jaren zestig en zeventig minder geïnteresseerd waren in dit onderwerp. De seksuele revolutie kan hier invloed op hebben gehad, aangezien er in die tijd meer vrouwen aan het werk gingen en dus minder tijd hadden voor zindelijkheidstraining.

Onderzoeksvraag:

*Wat zijn de opvattingen in het tijdschrift *Kleuterwereld* (1955 – 1974) over hoe ouders, opvoeders en leidsters moesten omgaan met kleuters die hun eigen lichaam en dat van de ander ontdekken?*

De opvatting die voornamelijk in het tijdschrift *Kleuterwereld* naar voren komt over kleuters die hun eigen lichaam en dat van de ander ontdekken is dat ouders, opvoeders en leidsters kleuters de ruimte moeten geven om hun eigen lichaam en dat van de ander te ontdekken. Dit komt ook over de gehele periode naar voren. Er worden veel verschillende manieren benoemd over hoe kleuters hun eigen lichaam of dat van de ander ontdekken. Ook wordt duidelijk gemaakt dat goede hygiëne een belangrijke norm is van het tijdschrift. In het tijdschrift worden in veel jaargangen voorbeelden gegeven over hoe deze norm het beste nageleefd kan worden. Auteurs in *Kleuterwereld* kijken kritisch naar seksualiteit bij kleuters. Wanneer kleuters te veel seksuele gewoontes hebben moet naar afleiding worden gezocht. Maar er wordt ook benoemd dat deze fase van de seksuele ontwikkeling onderkent moet worden. Seksuele voorlichting komt steeds meer onder de aandacht rond deze tijd. De seksuele revolutie heeft hier waarschijnlijk invloed op, aangezien er in die tijd wordt gestreefd naar meer vrijheid rondom seks. De auteurs vinden zelfs dat er te veel aandacht wordt besteed aan seksuele voorlichting. Dit wordt dus ter discussie gesteld. Ordening en vrijheid in experimenteren met seksualiteit bij kleuters staan hierbij tegenover elkaar. Het tijdschrift stelt voor hier een balans in te vinden. Ook is het volgens auteurs in *Kleuterwereld* belangrijk dat kleuters voldoende intimiteit ervaren. In *Kleuterwereld* komt niet naar voren dat kleuters elkaars lichaam op een doelbewuste manier leren kennen, waaruit afgeleid kan worden dat het tijdschrift hier neutraal instaat. Wel komt er een tweestrijd naar voren over het wel of niet dragen van badkleding door kleuters die spelen bij het water. Aan de ene kant is de opvatting gevonden dat de auteurs het in 1956 aanmoedigen om kleuters naakt te laten spelen. Aan de andere kant is de opvatting gevonden dat kleuters in latere jaargangen wel zwemkleding dragen en dat het geaccepteerd moet worden wanneer kleuters niet willen zwemmen. Dit kan betekenen dat de auteurs van het tijdschrift naar aanloop van de seksuele revolutie meer vrijheid ervaarden rondom naaktheid bij kinderen dan tijdens de seksuele revolutie.

Discussie:

Seksuele voorlichting is zowel in de tijd van *Kleuterwereld* als in de tegenwoordige tijd een onderwerp van discussie. Seksuele voorlichting komt in de tijd van de *Kleuterwereld* wel steeds meer ter sprake en ouders en leidsters spelen hier beide een belangrijke rol in. Ook vinden de auteurs het belangrijk dat deze twee partijen samenwerken als het om seksuele voorlichting gaat. Dit komt zowel in de literatuur als in *Kleuterwereld* naar voren. Het is opvallend dat in het theoretisch onderzoek naar voren komt dat een televisieprogramma genaamd *Gewoon Bloot* uit de tegenwoordige tijd protest oproept, terwijl in het Amerikaanse artikel uit de jaren zestig duidelijk werd dat naaktheid en seksscènes op televisie niet schadelijk zijn voor kleuters. Dit lijkt een tegenstrijdige discussie. Hieruit kan afgeleid worden dat opvattingen over naaktheid op televisie tegenwoordig anders zijn dan in de jaren zestig. Uit het onderzoek van Lemish (2011) blijkt dat de meeste programma's over seksualiteit niet geschikt zijn voor kinderen. Echter zijn Nederlandse programma's hier een uitzondering op, aangezien de producenten inspelen op de behoeften van het publiek.

De seksuele revolutie is een belangrijke maatschappelijke ontwikkeling aan het einde van de periode dat *Kleuterwereld* werd uitgebracht. In *Kleuterwereld* gaat het meerdere keren over vrouwen die gaan werken. Er wordt dan een oplossing gezocht voor de kinderen die thuis zitten en de huishoudelijke taken die blijven liggen. In die tijd moest een nieuwe balans gevonden worden tussen werk en het huishouden en dit had ook invloed op de kinderen. Dit komt overeen met de gevonden literatuur over de invloed van de seksuele revolutie op kinderen.

In de theorie wordt het lichaamszelfbewustzijn genoemd en in *Kleuterwereld* komt het lichaamsbesef en lichaamsidee naar voren. Deze begrippen kunnen met elkaar vergeleken worden. In het tijdschrift komt naar voren dat kritiek van de omgeving invloed kan hebben op het lichaamsidee van de kleuter. Dit komt in de theorie niet naar voren. In een artikel van Rojo-Ramos et al. (2023) is onderzocht dat ouders invloed kunnen hebben op het lichaamsbeeld van kleuters, wat dus bevestigt dat de omgeving invloed kan hebben op bijvoorbeeld het lichaamszelfbewustzijn.

Het is opvallend dat tijdens het analyseren van de tijdschriften Wilhelmina Bladergroen meerdere keren naar voren komt als auteur van artikelen die interessant zijn voor deze onderzoeksvraag. Bladergroen had veel invloed in de Nederlandse pedagogiek en opvoeding bij peuters en kleuters (Bakker et al., 2010). Zij was een van de eersten die onderzoek deed op het gebied van orthopedagogiek. Ze was zich bewust van de

bewegingsdrang van jonge kinderen en vond het belangrijk dat kinderen zich kunnen ontwikkelen door te bewegen en te spelen. Wanneer kleuters de ruimte hebben om te bewegen had dit volgens haar positieve invloed op de cognitieve en psychische ontwikkeling van kinderen. Ze benoemt dat hier soms weinig ruimte voor is wanneer kinderen in grote steden wonen met veel bebouwing. Dit komt overeen met de analyses van *Kleuterwereld*. Ook hierin wordt benoemd dat het belangrijk is dat kinderen de ruimte krijgen om te bewegen, maar dat dit niet altijd het geval is wanneer kinderen in een kleine ruimte in een flat wonen.

Reflectie:

Voor dit onderzoek zijn negen jaargangen geanalyseerd om antwoord te krijgen op de onderzoeksvraag. Dit is veel materiaal om in een korte tijd te analyseren. Maar hierdoor is wel een zo volledig mogelijk beeld geschetst van de opvattingen over kleuters die hun lichaam ontdekken en hoe opvoeders hiermee om moeten gaan. Echter zijn niet alle jaargangen geanalyseerd waardoor geen volledig beeld van de inhoud van *Kleuterwereld* is gevormd over dit onderwerp. Het zou dus kunnen dat in de andere jaargangen andere opvattingen staan over hoe opvoeders om moeten gaan met kinderen die hun lichaam ontdekken.

Om het onderzoek betrouwbaarder te maken is gebruikt gemaakt van dubbel coderen. Zowel voor de deductieve thema's als de inductieve codes is een stuk materiaal dubbel gecheckt. Doordat deze codes zijn vergeleken is de betrouwbaarheid van het onderzoek gewaarborgd, aangezien de dubbele codes voor het grootste deel overeenkwamen.

Implicatie:

In de discussie wordt duidelijk dat naaktheid en seksualiteit vaak gevoelige onderwerpen zijn. Zo zijn er over de tijd heen verschillende meningen over televisieprogramma's die naaktheid en seksualiteit bevatten en is de seksuele revolutie een periode waarin seksuele vrijheden in opspraak komen. Het is daarom goed om hier in de praktijk rekening mee te houden. Het onderwerp kan spanningen opwekken bij de kinderen of protesterend gedrag bij ouders. Het zal waarschijnlijk ook altijd een onderwerp blijven waar een taboe op heerst en waar discussies over gevoerd worden, aangezien het in de jaren vijftig, zestig en zeventig al onderwerp ter discussie was en het dat tegenwoordig nog steeds is.

Vervolgonderzoek:

Voor vervolgonderzoek kan het interessant zijn om alle jaargangen te analyseren op dit onderwerp om zo een nog vollediger antwoord te krijgen op de onderzoeksvraag. Daarnaast is het interessant om te weten of naaktheid en seksualiteit in de pedagogiek inderdaad altijd al een onderwerp van discussie zijn. Daarvoor kan onderzoek gedaan worden naar de periode voor en de periode na het uitbrengen van het tijdschrift *Kleuterwereld*. Hiervoor kunnen andere relevante tijdschriften of boeken geanalyseerd worden, maar een literatuur review kan ook bijdrage leveren aan dit onderzoek.

Literatuurlijst:

- Alderweireldt, K. (1996). Archief van de Federatie der Centra voor Geboortenregeling en Seksuele Opvoeding (Federatie CGSO). *Brood & Rozen*, 1(1).
<https://doi.org/10.21825/br.v1i1.2121>
- Alexopoulos, N., Babalis, T., Tsoli, K., & Delioridou, S. (2023). The Pedagogical Role of the Primary-School Headteacher: Insights From Greece. *International Journal Of Educational Methodology*, 9(3), 535–549. <https://doi.org/10.12973/ijem.9.3.535>
- Bakker, N., Noordman, J., & Rietveld-van Wingerden, M. (2010). *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland* (2de editie). Van Gorcum.
- Bartelink, B., Knibbe, K. E., & University of Groningen. (2022). Why the Dutch (Think They) Break Taboos. *New Diversities*. <https://doi.org/10.58002/7gd1-9b77>
- Bartelink, B., & Wiering, J. (2020). Speaking the Body: Examining the Intersections of Sexuality, Secularity and Religion in Dutch Sexuality Education. In S.-J. Page, & Pilcher (editors), *Embodying Religion, Gender and Sexuality* (1 uitgave, blz. 76 - 02). (Gendering the Study of Religion in the Social Sciences). Routledge.
- Beek, T., & Reitzema, E. (2022). *Relationele en seksuele vorming in het basisonderwijs: Peiling onder schoolleiders 2022* [Report]. https://seksuelevorming.nl/wp-content/uploads/2022/04/Rapportage-Peiling-RSV-2022_def.pdf
- Bergink, A. H. (1971). 37 nissakammen. *Kleuterwereld*, 17(1), 24
- Bladergroen, W. J. (1960). De kleuterschool en de problemen der schoolrijpheid. *Kleuterwereld*, 6(1), 9-10
- Bladergroen, W. J. (1970). Kind en gemeenschap. *Kleuterwereld*, 15(10-11), 249
- Bladergroen, W. J. (1970). Kind en gemeenschap. *Kleuterwereld*, 15(12), 267
- Bladergroen, W. J. (1971). Het onrustige kleutertje. *Kleuterwereld*, 16(5), 90
- Bos, D.J. 2015. ‘Vooral Protestants Opgevoede Mensen Zullen Dit Moeilijk Kunnen Verwerken’: Het Proces-Van het Reve als Vertoning van Katholieke Enhom-Emancipatie. In: Bartelink, B., Knibbe, K. E., & University of Groningen. (2022). Why the Dutch (Think They) Break Taboos. *New Diversities*.
<https://doi.org/10.58002/7gd1-9b77>
- Brilleslijper-Kater, S. N., & Baartman, H. E. M. (1997). Over bloemetjes en bijtjes: Wat weten kinderen van 2 tot en met 6 jaar overseksualiteit? *Tijdschrift Voor Seksuologie*, 21, 65–73. <https://www.tijdschriftvoorseksuologie.nl/images/content/pdfs/1997-21-2%20Over%20bloemetjes%20en%20bijtjes.pdf>

- Brilleslijper-Kater, S. N., & Baartman, H. E. M. (2000). What do young children know about sex? Research on the sexual knowledge of children between the ages of 2 and 6 years. *Child Abuse Review*, 9(3), 166–182. [https://doi.org/10.1002/1099-0852\(200005/06\)9:3](https://doi.org/10.1002/1099-0852(200005/06)9:3)
- Brownell, C. A., Zerwas, S., & Ramani, G. B. (2007). “So Big”: The Development of Body Self-Awareness in Toddlers. *Child Development*, 78(5), 1426–1440. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.2007.01075.x>
- Byers, E. S. (2011). Beyond the birds and the bees and was it good for you?: Thirty years of research on sexual communication. *Canadian Psychology/Psychologie Canadienne*, 52(1), 20–28. <https://doi.org/10.1037/a0022048>
- Cense, M. (2014). Sexual discourses and strategies among minority ethnic youth in the Netherlands. *Culture Health & Sexuality*, 16(7), 835–849. <https://doi.org/10.1080/13691058.2014.918655>
- Collins, R. (2023). Sexual revolutions and the future of the family. *Historical Social Research / Historische Sozialforschung*, 48(1), 226–239. <https://doi.org/10.12759/hsr.48.2023.11>
- Cortel, T. (1969). Beeldend werken 54. *Kleuterwereld*, 15(1), 14
- De Graaf, H. (2013). Bloemetjes en bijtjes of zaadjes en eitjes? (Opvattingen over) seksuele opvoeding in Nederland. *Pedagogiek*, 33(1), 21–36. <https://doi.org/10.5117/ped2013.1.graa>
- De rechtspraak. (2025, 17 april). *ECLI:NL:RBMNE:2025:1778*. uitspraken.rechtspraak.nl. <https://uitspraken.rechtspraak.nl/details?id=ECLI:NL:RBMNE:2025:1778>
- Duchâteau-Passtoors S. (1956). Kleuterzwemmen en lichamelijke opvoeding. *Kleuterwereld*, 1(7), 133-134
- Exalto, J., & van Renssen, A. (2022). Een hogeschool met impact: Ontstaan en ontwikkeling van de IPABO. Vrije Universiteit.
- Gerstel, R. A. (1972). Praten en omgaan met jonge kinderen. *Kleuterwereld*, 18(1), 10
- Gezin in Gevaar (2024, 1 maart). *Lentekriebels op basisscholen: 13 redenen voor protest*. [Geziningevaar.nl](https://geziningevaar.nl). Geraardpleegd op 20 november 2024, van <https://geziningevaar.nl/artikelen/dertien-redenen-om-te-protesteren-tegen-de-week-van-de-lentekriebels>
- Garcia, J. L. (1995). Freud’s Psychosexual Stage Conception: A Developmental Metaphor for Counselors. In *Journal of Counseling & Development* (Vol. 73, Issue 5, pp. 498–502).

- Guder, S.Y., & Alabay, E. (2018). Children's Questions and Answers of Parents: Sexual Education Dilemma. *International Journal of Progressive Education*, 14(6), 138-151. <https://doi.org/10.29329/ijpe.2018.179.11>
- Hekma, G. (2013). Kinderen, seks en zelfbepaling: praten over pedofilie. *Sociologie*, 9, 277–295. <https://doi.org/10.5553/ts/157433142013009003003>
- Hekma, G. and B. van Stolk. 1990. Inleiding. Het Verlies van de Onschuld: Seksualiteit in Nederland. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 17(2): 7-10.
- Kaerts, N., Van Hal, G., Vermandel, A., & Wyndaele, J. (2012). Readiness signs used to define the proper moment to start toilet training: A review of the literature. *Neurourology And Urodynamics*, 31(4), 437–440. <https://doi.org/10.1002/nau.21211>
- Leander, EM. B. (2023). Children’s Sexuality and Nudity in Discourse and Images in a Danish Education and Care Journal over 50 Years (1970–2019): The Emergence of “The Child Perpetrator of Sexual Abuse” in an International Perspective. *Archives Of Sexual Behavior*, 52, 49–78. <https://doi.org/10.1007/s10508-022-02421-5>
- Lemish, D. (2011). ‘Can’t talk about sex’: producers of children’s television around the world speak out. *Sex Education*, 11(3), 267–277. <https://doi.org/10.1080/14681811.2011.590082>
- Lewis, J., & Knijn, T. (2002). The Politics of Sex Education Policy in England and Wales and The Netherlands since the 1980s. *Journal Of Social Policy*, 31(4), 669–694. <https://doi.org/10.1017/s0047279402006761>
- Martin, J. L. (1996). Structuring the sexual revolution. *Theory And Society*, 25(1), 105–151. <https://doi.org/10.1007/bf00140760>
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. (2025, 19 maart). *Veelgestelde vragen over relationele en seksuele vorming in het onderwijs*. Rijksoverheid.nl. <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/gezondheid-en-preventie/seksuele-gezondheid/relationele-en-seksuele-vorming/veelgestelde-vragen-over-relationele-en-seksuele-vorming#:~:text=Scholen%20zijn%20daardoor%20verplicht%20om,zij%20veilig%20en%20gezond%20opgroeien.>
- Nijkamp, W. M. (1965). Gesloten deuren. *Kleuterwereld*, 10(12), 222
- Noorman, M. a. J., Den Daas, C., & De Wit, J. B. F. (2023). How Parents’ Ideals are Offset by Uncertainty and Fears: A Systematic Review of the Experiences of European Parents regarding the Sexual Education of Their Children. *The Journal of Sex Research*, 60(7), 1034–1044.

- <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/00224499.2022.2064414?needAccess=true>
- Oostveen, J., Meulmeester, J., & Cohen-Kettenis, P. (1994). Seksueel gedrag van kleuters [Sexual behaviour of infants]. *Nederlands Tijdschrift Voor Geneeskunde*, 138(44), 2200–2204.
- Posthumus, D. (2022, 25 juli). *Over de seksuele ontwikkeling van kleuters - CJG043*. CJG043. <https://www.cjg043.nl/over-de-seksuele-ontwikkeling-van-kleuters/?com>
- Redaktie, (1972). Samenvatting. *Kleuterwereld*, 17(11-12), 293
- Reteig, E. A. O. (1960). Voetproblemen op de kleuterschool. *Kleuterwereld*, 6(2), 26
- Rojo-Ramos, J., Mendoza-Muñoz, M., Castillo-Paredes, A., & Galán-Arroyo, C. (2023). Influence of parental perception of child's physical fitness on body image satisfaction in Spanish preschool children. In José Eugenio Rodríguez Fernández (Ed.), *International Journal of Environmental Research and Public Health* (Vol. 20, p. 5534). <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC10138412/pdf/ijerph-20-05534.pdf>
- Röling, H. Q. (1994). *Gevreesde Vragen*. Amsterdam University Press.
- Rutgers. (2024, 21 oktober). Rutgers – Seksuele gezondheid en rechten voor iedereen. <https://rutgers.nl/>
- Schram, H. (2006). De kleren van Keizer Freud: Overzicht van de kritiek op Freud en zijn psychoanalyse. *Universiteitsbibliotheek Groningen*. <https://pure.rug.nl/ws/files/2856277/freudtxt.pdf>
- Schreier, M. (2012). *Qualitative content analysis in practice*. SAGE Publications. <https://doi.org/10.4135/9781529682571>
- Schutte, L., Meertens, R. M., Mevissen, F. E. F., Schaalma, H., Meijer, S., & Kok, G. (2014). Long Live Love. The implementation of a school-based sex-education program in the Netherlands. *Health Education Research*, 29(4), 583–597. <https://doi.org/10.1093/her/cyu021>
- Seksuele opvoeding van jonge kinderen | Nederlands Jeugdinstituut*. (z.d.). <https://www.nji.nl/seksualiteit-en-gender/seksuele-opvoeding-van-jonge-kinderen?.com>
- Seksuelevorming.nl (2024, 4 maart). *Week van de lentekriebels, wat is dat?* Seksuelevorming.nl. Geraadpleegd op 20 november 2024, van <https://seksuelevorming.nl/onderwerpen/week-van-de-lentekriebels/>

- Shtarkshall, R. A., Santelli, J. S., & Hirsch, J. S. (2007). Sex Education and Sexual Socialization: Roles for educators and parents. *Perspectives on Sexual and Reproductive Health*, 39(2), 116–119. <https://doi.org/10.1363/3911607>
- S. (1961). Arme rijke kleuter! *Kleuterwereld*, 7(2), 17
- Steel, I. (2024a, maart 4). *De jaren 50 - SeniorPlaza*. SeniorPlaza. https://seniorplaza.nl/jaren50_huwelijk/
- Steel, I. (2024b, maart 5). *Jaren 60 en 70 - SeniorPlaza*. SeniorPlaza. https://seniorplaza.nl/6070_revolutie/
- Ter Avest, K. H. (2021). Islam and Sex Education in The Netherlands: Reflection on an Example of Teaching Material for Islamic Primary Schools. *Religious Education*, 116(5), 479–492. <https://doi.org/10.1080/00344087.2021.2004028>
- Thomson, R. (1994). Moral Rhetoric and Public Health Pragmatism: The Recent Politics of Sex Education. *Feminist Review*, 48(1), 40–60. <https://doi.org/10.1057/fr.1994.41>
- Van Andel-Ripke O. (1956). Kleuters, die we allen kennen. *Kleuterwereld*, 1(10), 185
- Van Andel-Ripke O. (1965). Moeilijke kleutervragen en hun betekenis voor de persoonlijkheidsvorming. *Kleuterwereld*, 10(10), 188
- Van Apeldoorn B. Ph. (1970). Spelen naar creatieve volwassenheid. *Kleuterwereld*, 16(3), 46
- Van der Heiden, P. (2004). *In de schaduw van de Mammoet. Het onderwijsbeleid van minister F.J.Th. Rutten (1948-1952)*. <https://repository.ubn.ru.nl/bitstream/2066/61987/1/61987.pdf>
- Weaver, H., Smith, G., & Kippax, S. (2005). School-based sex education policies and indicators of sexual health among young people: a comparison of the Netherlands, France, Australia and the United States. *Sex Education*, 5(2), 171–188. <https://doi.org/10.1080/14681810500038889>

Bijlage 1: Codeboom

